

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Brabant à la carte

Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw

Oostindiër, A.E.D.

Publication date

2022

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Oostindiër, A. E. D. (2022). *Brabant à la carte: Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw*. [, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Inleiding: Brabant op de kaart. Een middeleeuws vorstendom als politieke ruimte

In het jaar 1331 kaapte Pieter van Wulpen op de Schelde een zoutschip dat uit het Vlaamse Biervliet afkomstig was. Ter hoogte van de stad Antwerpen meerde Pieter het schip af, aan de Vlaamse oever. De eigenaars van het zout vreesden hun handel te verliezen en beklaagden zich bij de Antwerpse schout, Gillis van Busegem. Die stuurde meteen zijn knapen op onderzoek uit. Zij vonden het schip aan de Vlaamse oever, hakten de trossen door en brachten het schip naar Antwerpen. Een man die nog aan boord was achtergebleven, wiens naam onbekend is, namen ze gevangen. Hij werd veroordeeld voor roef en werd geradbraakt. De inwoners van Biervliet hadden hun zout terug en trokken verder.

Dit incident is ons bekend omdat het als Brabants getuigenis is opgenomen in een procesdossier opgesteld in de jaren 1331-1332, tijdens een van de vele rechtszaken over de Schelde die Brabanders en Vlamingen tegen elkaar voerden in de veertiende en vijftiende eeuw.¹ Voor hen stonden concrete juridische en economische belangen op het spel. Niet alleen visten zij in de rivier, maar ook moesten zij tol betalen aan verschillende instanties. De consequenties voor degenen die zich niet aan de regels hielden logen er niet om: moordenaars en rovers werden geradbraakt, van tolontduikers werd het schip verbrand. Betrokkenen waren het over een ding eens: de Schelde vormde de grens tussen Brabant en Vlaanderen. De vraag was alleen waar die grens precies liep: op de Brabantse oever, op de Vlaamse, of in het midden van de rivier. Bovendien liepen juridische en economische activiteiten in de ruimte door elkaar. In de ogen van Brabanders en Vlamingen was de Schelde dus niet alleen een landsgrens, maar zelf ook een moeilijk te definiëren ruimte, waar zeer reële juridische en economische belangen op het spel stonden. Het verbaast dan ook niet dat zij zeer verschillende ideeën hadden over de status van de Schelde: in 1331 betoogden de Vlamingen op basis van hun eigen ervaringen dat de Schelde juist onder gezag van hun graaf viel – en in het specifieke geval van Pieter van Wulpen betwijfelden ze de Brabantse lezing van de gebeurtenissen. Volgens hen was het schip gekaapt in Brabantse wateren zodat het Brabantse argument überhaupt niet opging.

Dit korte getuigenis uit de veertiende eeuw laat zien dat het voor gewone mensen in een middeleeuws vorstendom belangrijk was om een idee te hebben over de ruimte waarin zij leefden:

¹ De reconstructie is gebaseerd op twee documenten uit een van de vele ‘Scheldepartementen’ uit het begin van de veertiende eeuw (zie hoofdstuk 1.3): een pleidooi voor de hertog uit 1331, en Vlaamse getuigenissen verzameld als antwoord op de hertogelijke eisen uit 1332. Het voorval heeft waarschijnlijk in 1331 of kort daarvoor plaatsgevonden. Editie van het bronmateriaal in Prims, ‘De rechten van Brabant’, nr. 10.26 en 11 (resp. p. 949 en p. 952).

bij de definitie van grenzen, jurisdicties en economische ruimtes stonden er voor hen concrete belangen op het spel. Die belangen verschilden niet alleen tussen personen, maar ook tussen verschillende politieke groepen zoals de adel en de steden, die zich in veertiende-eeuws Brabant steeds duidelijker begonnen te manifesteren tegenover de vorst. Dit proefschrift betoogt dat niet alleen politieke elites, maar ook minder elitaire groepen en niet-statelijke actoren zoals handelaren ambachtslieden, en vissers de constructie van Brabant als vorstendom beslissend vormgaven. Zij onderhandelden over de betekenis van de ruimte, en daarmee over hun onderlinge machtsrelaties. Dit deden ze niet alleen door officiële processen zoals het voeren van rechtszaken over jurisdictie, maar vooral ook door hun handelen in de praktijk van alledag. Zo stond de constructie van Brabant als een politieke ruimte niet altijd in dienst van staatsvorming, maar vormde ze voor inwoners van het hertogdom een platform om hun eigen belangen na te streven.

Door van deze these uit te gaan, treedt dit onderzoek in dialoog met het werk van de politiek geograaf Stuart Elden. Die ziet territorium als een geschikte lens om de relatie tussen mensen, macht en plaats te bestuderen, met aandacht voor haar verschillende politieke, economische, juridische en culturele dimensies. Elden baseert zich echter voornamelijk op geleerde en literaire werken, waardoor zijn studie wat theoretisch blijft.² Ook beoogt dit proefschrift een bottom-up kritiek te geven op onderzoek dat staten ziet als de drijvende krachten achter territoriumvorming. Zo gaat het de dialoog aan met studies als die van James C. Scott, die betoogt dat staten de ruimte selectief in kaart brengen om die te kunnen managen en exploiteren.³ Hiermee sluit dit onderzoek aan bij studies naar territorium in hedendaagse, geglobaliseerde contexten. Onderzoekers wijzen er steeds meer op dat het concept territorium veel aan analytische scherpte kan winnen als het wordt bevrijd van negentiende-eeuwse connotaties, die het vooral relateren aan de natiestaat. Door territorium te bestuderen als een product van de interacties tussen actoren die zich niet per definitie verhouden tot een staat, kan het concept dienen als een dynamisch instrument voor de studie van relaties tussen mensen, macht en plaats.

Het doel van deze studie is om te ontrafelen op welke manieren inwoners van het hertogdom Brabant het hertogdom voor zich zagen, hoe ze het als ruimte structureerden en welke betekenissen ze het toekenden. De volgende hoofdstukken onderzoeken vanuit verschillende invalshoeken hoe tijdgenoten hun ideeën over het hertogdom onderhandelden en het daardoor als ruimte vorm en betekenis gaven. Net als mensen vandaag, zetten inwoners van het hertogdom Brabant in de late middeleeuwen hierbij verschillende strategieën in, zoals het voeren van rechtszaken, maar ook

² Zie bijvoorbeeld Elden, *The Birth of Territory*, of recenter, id., *Shakespearean territories*.

³ Scott, *Seeing Like a State*, p. 3.

minder geïnstitutionaliseerde tactieken als het verspreiden van (des)informatie, het intimideren van tegenstanders, of het simpelweg in de praktijk brengen van hun ideeën over de ruimte. Ook zij baseerden hun beelden op uiteenlopende gegevens, van het collectief geheugen tot schriftelijke juridische documentatie, en geschiedschrijving in kronieken. Dit deden ze niet alleen op het niveau van het vorstendom maar ook voor ruimtes binnen of zelfs los van het vorstendom. Vaak waren onofficiële processen minstens zo belangrijk voor de praktische vormgeving van de ruimte als officiële, zoals dat ook tegenwoordig nog het geval is. Een analyse van deze processen biedt daarom niet alleen inzicht in de manier waarop inwoners van het hertogdom Brabant in de late middeleeuwen de ruimte waarin zij leefden vormgaven, maar geeft ook concrete aanknopingspunten voor de studie van territorium in een hedendaagse context. De bespreking die hier volgt werkt deze uitgangspunten verder uit, door eerst een probleemstelling te geven van het onderzoek naar territoria in zowel hedendaagse als premoderne contexten en door een aantal centrale begrippen en kaders te definiëren. Vervolgens geeft deze inleiding een beknopte historiografische bespreking van de onderzochte periode, een introductie van de bronnen, en ten slotte een overzicht van de structuur van dit proefschrift.

Probleemstelling van het onderzoek

De afgelopen decennia hebben historici steeds meer interesse getoond in de studie van de productie van ruimte. Gebaseerd op het werk van de Franse socioloog Henri Lefebvre (1901-1991) zien ze ruimte niet als een gegeven, een ‘container’ waarbinnen handelingen plaatsvinden, maar als in zichzelf ‘geproduceerd’ door het handelen van mensen, in wisselwerking met de ruimte als materieel gegeven. Door hun handelen structureren mensen de ruimte, en geven die betekenis.⁴ De studie van ruimte heeft sinds de jaren 1980 als gevolg van de *spatial turn* een vlucht genomen in historisch onderzoek. Historici, antropologen en sociologen die onderzoek doen naar constructies van ruimte vandaag beschouwen ruimte steeds minder als een abstract concept, maar gebruiken het meer als een ‘metaconcept, dat een transdisciplinaire functie kan vervullen’.⁵ Ruimte wordt zo een medium en een materieel product dat in interactie staat met de samenleving. Met andere woorden, mensen geven niet alleen de ruimte vorm, maar de manier waarop zij de ruimte conceptualiseren en structureren, heeft ook beslissende invloed op hun handelen, en op de manier waarop ze hun onderlinge (machts)relaties vormgeven. Ook mediëvisten hebben ruimte intensief onderzocht, wat hen tot een aantal belangrijke inzichten heeft geleid. Verschillende stadshistorici

⁴ Lefebvre, *The Production of Space*, p. 33, 38-39.

⁵ Cohen e.a., ‘Introduction’, p. 5.

hebben benadrukt dat discussies van ruimte historisch bewijs maar al te gemakkelijk onjuist interpreteren, omdat het niet past in moderne concepties van ruimte – in hun geval steden, de manier waarop die functioneren, en wat de stedelijke ervaring definieert.⁶ Hetzelfde kan zeker gezegd worden voor onderzoek naar middeleeuwse territoria. Zoals beneden uiteengezet interpreteren historici territoria nog vaak door een moderne lens, die de interpretatie van het bewijs verstoort. Daardoor houden ze blinde vlekken voor de manier waarop mensen in de late middeleeuwen hun onderlinge machtsrelaties vormgaven, in interactie met de ruimte om hen heen. Om die beter te begrijpen is een de studie van hun conceptualisering van en interactie met ruimte cruciaal.

Lange tijd floreerde de studie van middeleeuwse ruimte vooral binnen de stadsgeschiedenis, maar dit is niet langer alleen het geval.⁷ De laatste jaren hebben historici steeds vaker benadrukt dat ook bovenlokale, en zelfs bovenregionale ruimtes sociaal geproduceerd zijn. Bovendien wijzen historici erop dat die bovenregionale ruimtes niet alleen het product zijn van het streven van vorsten die hun vorstendom wilden uitbreiden en consolideren door processen van institutionalisering.⁸ Juist hun onderdanen, de inwoners van vorstendommen, hadden duidelijke belangen bij het in stand houden van het vorstendom als politieke ruimte. Voor hen garandeerde het vorstendom immers politieke, economische en juridische stabiliteit: de inwoners van Biervliet zochten juridische en economische bescherming bij de Antwerpse schout op gezag van de hertog.⁹

⁶ Goodson e.a., *Cities, Texts and Social Networks*, p. 4.

⁷ Historici als Marc Boone en Élodie Lecuppre-Desjardin bestudeerden stedelijke politieke ruimte door te onderzoeken hoe publieke rituelen en ceremonies betekenis kregen door de ruimte waarin ze plaatsvonden. Zie bijv. Boone, 'Urban space' en Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies*. Anderen, zoals Jelle Haemers en Peter Stabel, onderzochten de sociaaleconomische aspecten van stedelijke ruimte, zie bijv. Haemers 'Révolte et requête' en Dumolyn, Stabel en Puttevils, 'Production, markets and socio-economic structures'. Daniel Lord Smail onderzocht de administratieve routines van stedelijke administratoren en de manier waarop zij een administratieve ruimte binnen de stad creëerden, Smail, *Imaginary cartographies*. Voor de Lage Landen onderzocht Bram Vannieuwenhuyze cartografie in een stedelijke omgeving, en de manier waarop die techniek bijdroeg aan de constructie van een stedelijke ruimte, of zelfs van stedelijke territoria. Zie Vannieuwenhuyze, 'Pixels or parcels', id., *Brussel*, en id., 'Buren, straten en aanknopingspunten'.

⁸ Zie bijvoorbeeld Heinemeyer, 'Territorium und Territorialisierung', het werk van Duncan Hardy en Len Scales over het Heilig Roomse Rijk, en van Luca Zenobi over Noord-Italiaanse stadstaten: Hardy, *Associative Political Culture* en id., 'Were There "Territories"?'; Scales, *The Shaping of German Identity*; Zenobi, 'Community and Territory-Making' en id., *Borders and the Politics of Space*.

⁹ Inwoners van de Bourgondische Nederlanden hadden concrete belangen bij de manier waarop het vorstendom als politieke ruimte gestructureerd werd, maar gingen niet altijd mee volledig mee in de ambities van hun hertogen. Zie respectievelijk, Stein, *De hertog en zijn staten*, en Lecuppre-Desjardin, *Royaume inachevé*.

Toch was de constructie van een vorstendom als politieke ruimte niet altijd een eenduidig proces. In zijn onderzoek naar de constructie van de Bourgondische samengestelde staat, toonde Robert Stein aan hoe politieke elites in verschillende vorstendommen enerzijds baat hadden bij integratie in het Bourgondische statencomplex vanwege de economische en politieke stabiliteit die het garandeerde. Anderzijds bleven zij echter de eigenheid van hun vorstendom benadrukken tegenover de hertogen, en hamerden ze op de bescherming van verworven privileges.¹⁰ Zij steunden de Bourgondische integratie vooral tot het punt dat het henzelf iets opleverde maar zagen niet het belang van een *ever closer union* per se. De Bourgondische vorsten spanden zich wel in om het idee van een Bourgondisch ‘rijk’ te propageren, zoals Élodie Lecuppre-Desjardin aantoonde. Zij slaagden er echter nooit helemaal in dit idee weerklank te laten vinden bij hun onderdanen.¹¹ Ook op het niveau van vorstendommen zelf varieerde de betekenis van de politieke ruimte voor verschillende groepen. Léonard Dauphant analyseerde hoe de Franse koningen claimden een uitgestrekte geografische ruimte te beheersen tussen de rivieren Rhône, Saône, Maas en Schelde, terwijl in de praktijk hun machtsbereik veel diffuser was. Zeker verder van het centrum af overlaptten juridische, fiscale en kerkelijke ruimtes niet altijd. Edelen gaven het vorstendom een andere betekenis dan koningen; maar de betekenis was er voor hen zeker, omdat ze voor hun eigen machtspositie afhankelijk waren van het ingebed-zijn in de machtsstructuren van het vorstendom.¹²

Het vorstendom als politieke ruimte was voor elites niet alleen een vehikel voor het nastreven van concrete juridische en economische belangen, maar werd ook de basis onder een gemeenschappelijke identiteit. Onderdanen realiseerden zich in toenemende mate dat ze belangen deelden, en gebruikten naast de relatie tot de dynastie, het land steeds meer als basis voor die gedeelde identiteit. Vanaf de dertiende en veertiende eeuw werd de relatie tot ruimte een steeds belangrijker bindende factor onder de identiteiten van politieke groepen, zowel op stedelijk en regionaal niveau, als op dat van het vorstendom. Andrea Ruddick demonstreerde bijvoorbeeld hoe in veertiende-eeuws Engeland het land een belangrijke basis werd onder het idee van een gemeenschappelijke politieke cultuur. Verschillende politieke actoren hadden verschillende ideeën over wat die identiteit inhield en wat het land precies behelsde, en onderhandelden daarover.¹³ Hetzelfde gold voor politieke elites in het Heilige Roomse Rijk. Len Scales benadrukte dat zij weliswaar sterk verschillende ideeën hadden over wat het Rijk behelsde, maar dat hun relatie tot

¹⁰ Stein, *De hertog en zijn staten*, hoofdstuk 4, id., ‘Regional chronicles’, p. 22-23.

¹¹ Lecuppre-Desjardin, *Le royaume inachevé*.

¹² Dauphant, *Le royaume du quatre rivières*.

¹³ Ruddick, *English Identity*, p. 61-97, 183-216.

het land een belangrijke basis vormde onder hun gemeenschappelijke identiteit.¹⁴ Ook op kleinere schaal speelden zulke processen een rol. Aart Noordzij analyseerde hoe politieke elites in het geografisch versplinterde hertogdom Gelre een politieke identiteit ontwikkelden in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw, onder andere op basis van gedeelde ideeën over het land. Ook in het hertogdom Brabant ontwikkelden politieke elites een gemeenschappelijke politieke identiteit, op basis van gedeelde belangen, een gedeelde geschiedenis, zoals Piet Avonds aantoonde. Naast de relatie tot de vorst, waren ideeën over het land een steeds belangrijkere basis onder die identiteit.¹⁵

Het belang van de studie van vorstendommen als politieke ruimtes begint dus meer in historisch onderzoek door te dringen. Dit onderzoek raakt aan territoriale vraagstukken, maar toch zijn dit kwesties waar mediëvisten liever hun vingers niet aan branden. Enerzijds is dit begrijpelijk – historici hebben gewezen op de sterke negentiende-eeuwse connotaties die er aan het begrip territorium kleven. Anderzijds is het een gemiste kans, want territoriale vraagstukken zijn ook voor een middeleeuwse context relevant. Deze studie zal bovendien betogen dat onderzoek naar territorium in premoderne samenlevingen de mogelijkheid biedt voor een herevaluatie van het concept, die het kan ontdoen van modernistische connotaties die ook in een hedendaagse, geglobaliseerde context niet meer houdbaar zijn. Daarnaast maken mediëvisten vaak gebruik van termen als territorium en territorialisering, hoewel ze daarbij meestal niet uitleggen wat die termen in hun periode precies betekenen. Want wat is eigenlijk een vorstendom, heerlijkheid of administratief district en hoe zijn die op een conceptueel valide manier te analyseren?

Om de mogelijkheden van het concept territorium in onderzoek naar middeleeuwse samenlevingen te verkennen, is het nodig eerst iets te zeggen over de problematische connotaties van de term. Historici hebben erop gewezen dat het begrip territorium sterk is beïnvloed door debatten over de negentiende-eeuwse natiestaat. Een impliciete aanname in onderzoek is vaak dat een territorium een min of meer homogene en begrensde ruimte is, waarover een centrale macht autoriteit uitoefent, en die bevolkt wordt door een grotendeels homogene bevolkingsgroep of ‘natie’. In het Duitse taalgebied is deze territoriumopvatting gestimuleerd door rechtspositivisten als Georg Jellinek, die de moderne staat definieert als een staatsmacht, die macht uitoefent over een ‘staatsvolk’, binnen een begrensde ‘staatsgebied’, of territorium.¹⁶ Binnen deze definitie is territorium het begrensde gebied dat de staat beheerst, en waarbinnen de staat een geweldsmonopolie uitoefent

¹⁴ Scales, *The Shaping of German Identity*, p. 509-518.

¹⁵ Avonds, *Brabant, land en instellingen*, p. 45-55; Stein, *Politiek en historiografie*, p. 264-274.

¹⁶ Zie voor een bespreking van de invloed van deze ideeën in onderzoek naar territoria in de middeleeuwen Heinemeyer, ‘Territorium und Territorialisierung’, p. 96-97.

over zijn burgers. In de Angelsaksische literatuur is het werk van Charles Tilly lang invloedrijk geweest. Hij ziet de staat als de primaire actor in het proces van staatsvorming, die onder dwang (*coercion*) zijn macht oplegt aan een volk. Tilly ziet oorlogvoering als de primaire bezigheid van de staat, waardoor territorium een vrij militaire connotatie krijgt.¹⁷ Het werk van James C. Scott presenteert staten als actoren die de ruimte leesbaar maken en vormgeven op een manier die voor hen relevant is. Staten simplificeren de ruimte om die zo beter te kunnen besturen en exploiteren, met als doel de levensomstandigheden van hun inwoners te verbeteren. Ondanks de goede intenties achter zulke projecten, hebben ze vaak desastreuze gevolgen omdat staten op die manier ook veel informatie missen en essentiële eigenschappen van sociale samenlevingen negeren.¹⁸ Ook in de Franse historiografie wordt territorium vaak gerelateerd aan de staat. Volgens Bernard Guenée is er sprake van een staat wanneer binnen een territorium een bevolking gehoorzaamt aan een regering.¹⁹ In een recent overzichtswerk definieerde Jens Schneider de ‘Franse’ benadering van territorium overigens als vager. Territorium is dan een ongedefinieerde ruimte die een gemeenschap zich eigen maakt, door de uitoefening van macht.²⁰

Voor onderzoek naar premoderne perioden is deze modernistische territoriumopvatting echter irrelevant, zoals verschillende onderzoekers hebben benadrukt. Tot het einde van de achttiende eeuw is de driedeling van ‘staatsmacht, staatsgebied en staatsvolk’ niet van toepassing op de vorstendommen en republieken van Europa. In veel gevallen was er geen centrale macht die een geweldsmonopolie bezat over een groep burgers die je een ‘natie’ zou kunnen noemen. Voor zover het begrip ‘natie’ op een middeleeuwse context van toepassing is, betekende het iets heel anders dan het moderne begrip; het was in ieder geval geen min of meer homogene groep burgers die hun gemeenschappelijke identiteit ontleenden aan het ingebed zijn in een ‘staat’. Daarnaast waren middeleeuwse vorstendommen en republieken geen homogene ruimtes met vaste grenzen, die overeenkwamen met het territorium van de moderne natiestaat.²¹ Ze bestonden uit een wirwar van verschillende jurisdicties, economische structuren, politieke, fiscale en culturele ruimtes, die niet met elkaar overlaptten. Grenzen waren diffuus en veranderlijk, en vaak niet lineair gedefinieerd. Zelfs wanneer delen van de grens van een vorstendom of republiek wel lineair gemarkeerd waren,

¹⁷ Zie Tilly, *Coercion, Capital and European States*. Zijn ideeën zijn voor een middeleeuwse context geproblematiseerd door Robert Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 13-16.

¹⁸ Scott, *Seeing Like a State*, p. 3-6.

¹⁹ Heinemeyer, ‘Territorium und Territorialisierung’, p. 96-97. In Guenées eigen woorden: ‘il y a État, dès qu’il y a, sur un territoire, une population obéissante à un gouvernement’, Guenée, ‘État et nation’, p. 18.

²⁰ Schneider, ‘Territory revisited’, p. 289. Zie ook Nagy, ‘La notion de *christianitas*’, p. 121.

²¹ Chassagnette, ‘La géographie au service des princes’, p. 298.

had die grens een heel andere betekenis dan de harde 'border' van de moderne natiestaat. Bovendien waren er veel kleinere ruimtelijke entiteiten, zoals stadstaten en heerlijkheden, die niet beantwoordden aan de moderne opvatting van territorium. John Watts betoogde in dit verband dat bij onderzoek naar middeleeuwse *polities* (staatsvormen), niet alleen aandacht moet worden besteed aan de voorlopers van de moderne natiestaten. Eenheden als heerlijkheden en stadstaten overleefden misschien niet tot in de moderne periode, maar speelden in een middeleeuwse context wel een centrale rol, en moeten op hun eigen voorwaarden worden onderzocht.²²

Hoewel historici zich van deze problemen rekenschap geven, beïnvloedt de modernistische territoriumopvatting toch nog veel onderzoek naar middeleeuwse staats- en territoriumvorming. In een overzichtsartikel stelt Christian Heinemeyer dat onderzoek naar territorialisering van Duitse vorstendommen zich nog vaak concentreert op de verhouding tussen een centrale macht (de vorst), een volk en een territorium (of land).²³ In die benaderingen proberen vorsten hun machtsbereik te vestigen door processen van verdichting – de verwerving van burchten, steden, dorpen etc. – en institutionalisering: het optuigen van een administratief apparaat (bestuursorganen, gerechtshoven, uniforme wetgeving, enzovoort).²⁴ Deze benadering wordt eveneens getekend door modernistische vooronderstellingen. Ze legt vooral een vrij sterke nadruk op het idee dat de centrale macht, met haar veronderstelde geweldsmonopolie, de drijvende kracht is achter territoriumvorming, een beeld waar historici steeds meer van terugkomen.²⁵ Zo betoogt Luca Zenobi dat vorsten of staten niet altijd de actoren waren die het meeste belang hadden bij de constructie van territoria, maar dat het belang daarvan eerder bij gemeenschappen op lokaal (stedelijk) of regionaal niveau lag.²⁶ Zij structureerden de ruimte, in juridische, economische en zelfs fiscale zin, omdat er voor hen concrete belangen op het spel stonden. Verschillende auteurs in de recent verschenen bundel *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe*, onder redactie van Mario Damen en Kim Overlaet, tonen eveneens dat een verscheidenheid aan actoren, vooral stedelijke en adellijke elites, maar ook inwoners van steden, pluriforme jurisdicties en

²² Watts, *The Making of Politics*. Vgl. in dit verband ook het project *Lordship and the Rise of the State in Western Europe 1300-1600* (STATE), uitgevoerd aan de Universiteit van Gent onder leiding van Frederik Buylaert. Dit project is gebaseerd op de hypothese dat staatsvorming niet alleen een zaak was van centralisering, maar dat decentralisering van wettelijke autoriteit naar nieuw gecreëerde heerlijkheden als staten in staten een noodzakelijk instrument was voor prinsessen om de steun van elites te winnen in het proces van staatsvorming.

²³ Heinemeyer, 'Territorium und Territorialisierung', p. 96-98.

²⁴ Ibid, p. 105-107.

²⁵ Zie bijvoorbeeld de bespreking over territorium in een premoderne context in Damen en Overlaet, 'Introduction', en de discussie over de staat in de middeleeuwen in verschillende historiografieën van Andrey Grunin, 'Le Moyen Âge'.

²⁶ Zenobi, 'Community and Territory-Making', p. 70-71.

grensgebieden, hun belangen vereenzelvigden met die van het territorium. Zij probeerden hun ideeën via allerlei verschillende media uit te dragen, van heraldische representaties in glasramen, tot kronieken en door middel van rechtszaken.²⁷

Bij het onderzoek naar territorium in een middeleeuwse context, is het dus van belang territorium niet te beschouwen als een vaststaand concept, maar als een dynamisch begrip dat ook zelf aan de historische werkelijkheid moet worden getoetst. Voor dit onderzoek kan het werk van de politiek-geograaf Stuart Elden als uitgangspunt dienen. Zijn boek, *The Birth of Territory*, is een conceptueel-historische studie naar de oorsprong van het begrip territorium, met name gebaseerd op geleerde en literaire werken, en laat daarom ruimte voor toetsing in een concrete historische context.²⁸ Elden ziet territorium als een lens waardoor historische praktijken kunnen worden bestudeerd. Volgens hem is het concept geschikt om praktijken te bestuderen die mensen, macht en plaats aan elkaar relateren. Dan nog is territorium een complex en gelaagd begrip. Het omvat volgens Elden niet alleen politieke handelingen, maar ook economische, wettelijke, en zelfs culturele. Alleen door al die praktijken gezamenlijk te bestuderen, kunnen we de volledige betekenis van territorium begrijpen.²⁹ Het is in deze zin dat ik het concept territorium in deze studie wil gebruiken. Niet om de werking ervan als vaststaand concept te onderzoeken in een middeleeuws vorstendom, maar als lens om praktijken te bestuderen die mensen, macht en plaats aan elkaar relateren, vanuit verschillende invalshoeken. Ik gebruik hier dus de bewust voorlopige maar werkbare definitie van territorium als een politieke ruimte, die door verschillende actoren voortdurend wordt geproduceerd, en die economische, juridische, fiscale, legale, militaire en culturele dimensies heeft (die niet noodzakelijk overlappen voor verschillende groepen).

Er zijn twee redenen om dit te doen. Allereerst is een van de uitkomsten van deze studie naar territoriumconstructie in laatmiddeleeuws Brabant dat ook middeleeuwers zelf een verband legden tussen mensen, macht en ruimte, en die relatie actief op verschillende manieren probeerden vorm en betekenis te geven.³⁰ Brabanders en Vlamingen hadden een idee over de fluïde juridische en economische ruimte die de Schelde als rivier was en van zijn functie als (ideologische) grens tussen

²⁷ Damen en Overlaet, *Constructing and Representing Territory*.

²⁸ Eldens kader wordt ook in moderne contexten getoetst, zie bijvoorbeeld voor studies naar territoriumvorming in een postnationale, globaliserende context in Afrika, zie bijv. Engel e.a., *Spatial Practices*.

²⁹ Elden, *The Birth of Territory*, p. 10-18. Elden betoogt verder dat historici territorium vaak reduceren tot zijn economische component ('land', dat kan worden bezeten en verkocht) of zijn strategische ('terrein', dat wordt veroverd en verdedigd), zie *ibid.*, p. 9-10, en *id.*, 'Land, Terrain, Territory'.

³⁰ Dit is vanuit diverse invalshoeken onderzocht in de bijdragen aan de bundel van Damen en Overlaet, *Constructing and Representing Territory*.

de vorstendommen. Een vergelijkbare dynamiek speelde in andere sferen van productie van ruimte, bijvoorbeeld constructies van jurisdictie en administratieve (ook fiscale) ruimtes. Daarnaast kan het onderzoeken van de werking van het begrip territorium als concept en praktijk in een middeleeuwse context ook meer inzicht bieden in het concept territorium zelf. Onderzoekers van ruimte in moderne contexten hebben eveneens gesignaleerd dat de dynamiek waarin mensen zichzelf, macht en ruimte aan elkaar relateren zeer complex is; complexer eigenlijk dan te een te stevige kritiek op de negentiende-eeuwse connotaties van territorium als concept erkent.

Deze complexiteit komt sterk tot uiting in onderzoek naar staten die internationaal niet worden erkend, variërend van conflicten rond Noord-Cyprus, Kosovo en de Israëliësch-Palestijnse kwestie, tot recenter de verhouding tussen China, Tibet, Taiwan en Hongkong, of het conflict tussen Rusland en Oekraïne over de Krim en de volksrepublieken Donetsk en Loehansk – de lijst is lang. Antropologisch onderzoek naar deze conflicten laat zien dat ze op veel meer niveaus plaatsvinden dan dat van statelijke actoren alleen. Inwoners van conflictgebieden, en hun ideeën over de ruimte, spelen een beslissende rol. Bovendien zijn bevolkingen – juist in dit type conflict – geen homogene, maar pluriforme groepen mensen met verschillende identiteiten en ideeën over de ruimte. Statelijke en niet-statelijke actoren ontplooiën een verscheidenheid aan politieke, culturele, militaire, economische en administratieve strategieën bij de productie van de ruimte. Zulke strategieën hebben wortels in (voorstellingen van) eerdere geschiedenissen. Bij het uitspelen van een territoriaal conflict komen steeds verschillende interpretaties van oude situaties, overeenkomsten en geschiedenissen in botsing met visies op situaties in het heden, van zowel statelijke als niet-statelijke actoren.

In dit verband muntte Yael Navaro-Yashin het concept van de *make-believe space*, een begrip dat tegelijk verwijst naar zowel de inbeelding van ruimte als de materiële vormgeving ervan. Het onderscheiden van de door mensen voorgestelde ruimte en de materiële werkelijkheid is volgens haar problematisch: de imaginaire ruimte is niet irreëel, maar heeft directe invloed op de levens van mensen, omdat ruimte de manier stuurt waarop mensen de werkelijkheid vormgeven. Dit komt tot uitdrukking in het onderzoek naar niet-erkende staten. Statelijke actoren beschikken over verschillende strategieën om de werkelijkheid vorm te geven: van het definiëren van grenzen, het optrekken van grensposten en muren, tot het (opnieuw) naamgeven van plaatsen in de ruimte en het optuigen van administraties. Deze technologieën zijn niet alleen koud en rationaliserend: ze zijn zelf ook dragers en verspreiders van 'affect'.³¹ Affect komt niet uitsluitend tot stand in mensen die zich als subject bewegen tussen objecten in de ruimte, betoogt Navaro-Yashin. Ruimte heeft niet

³¹ Navaro-Yashin, *Make-Believe Space*, introductie.

alleen betekenis voor zover het door mensen wordt geproduceerd, maar de omgeving heeft een eigen invloed op mensen, die hun voorstellings- en interpretatievermogen overstijgt, maar een affect in hen teweegbrengt dat ze kunnen ervaren.³² Dat bevindt zich in de mensen, maar ook in de ruimte buiten hen: er is steeds een wisselwerking tussen het subject en de objecten waar het zich toe verhoudt. De *make-believe space* berust ook op de erkenning van partijen buitenaf: in de hedendaagse context, door actoren zo breed en ambigu aangeduid als de ‘internationale gemeenschap’, buurnaties, internationale verbanden, niet-gouvernementele organisaties enzovoort. Maar, stelt Navaro-Yashin, deze observaties beperken zich niet tot de niet-erkende staat: in feite heeft elke ruimte die in zich verhoudt tot statelijke praktijken eigenschappen van de *make-believe space* in zich.

De implicaties van dit onderzoek naar ruimte gelden overigens niet alleen voor ‘stataelijke’ ruimtes, maar ook voor ruimtes die gedefinieerd worden los van een relatie tot de staat. Onderzoek naar de constructie van territoria in hedendaags Afrika in een sterk geglobaliseerde context, toont aan dat veel niet-stataelijke actoren betrokken zijn bij de definitie van territoria – van lokale groepen, individuen, NGO’s, transnationale bedrijven, *warlords*, tot monetaire instituties als het IMF en de Wereldbank. Soms relateren zij zich tot de staat, maar in veel gevallen ook niet. Bovendien gebruikten zij een verscheidenheid aan technologieën en strategieën om de ruimte te definiëren, die soms onofficieel, en soms illegaal zijn.³³ De constructie van ruimte, op welk niveau dan ook, berust ook in een hedendaagse context op verschillende processen en erkenning door vele betrokken partijen. Territorium, als uitkomst van deze processen, is daarom inherent veelvormig, historisch contingent, en bovendien vluchtig – het is niet zozeer de statische uitkomst van een proces als wel een tijdelijke balans, die steeds kan verschuiven.³⁴

Deze observaties gelden eveneens voor de constructie van territorium in relatie tot supranationale verbanden. Wanneer hedendaagse politici spreken over de desintegratie van natiestaten en het inleveren van soevereiniteit aan een supranationaal verband, heeft dit allerlei nieuwe implicaties voor het begrijpen van territorium als een juridische, culturele, militaire, legale en politieke ruimte (soms gemaskeerd door woordgebruik: spreken termen als NAVO-grondgebied en EU-grondgebied impliciet van territoria?). Ook deze discussies zijn deel van een bredere dynamiek:

³² ‘The argument is that the environment exerts a force on human beings in its own right, or that there is something in space, in material objects, or in the environment that exceeds, or goes further and beyond the human imagination, but that produces an affect that may be experienced by human beings, all the same’, Navaro-Yashin, *Make-Believe Space*, p. 18.

³³ Zie bijvoorbeeld de bijdragen in Engel e.a., *Spatial Practices* en Lund en Boone, ‘Land Politics in Africa’.

³⁴ Boeckler e.a., ‘Regimes of territorialization’.

instituties als de EU en de NAVO kunnen niet eigenmachtig zichzelf definiëren (in juridische, wettelijke zin), maar zij worden steeds geherdefinieerd door hun functioneren in een veranderende mondiale context, wat voortdurend een aanpassing vraagt van definities en praktijken. Onder de oppervlakte spelen altijd veel meer dynamieken mee dan in legalistisch-institutionele benaderingen te vangen is.

Bij het inzoomen op conflicten over territorium vandaag de dag, is de werkelijkheid altijd chaotisch en dynamisch; ze onttrekt zich aan structuralistische definities. Misschien zouden sommige statelijke actoren dit graag anders zien; maar dat is een politieke stellingname. Het is daarom belangrijk territorium als proces te analyseren, ook vanuit niet-statale actoren, die hun belangen hebben en een duidelijke rol spelen in de constructie van territorium. De verwantschap met onderzoek naar middeleeuwse ruimtes, die zich eveneens aan zulke definities onttrekken, is groot. In beide benaderingen bestuderen onderzoekers *make-believe spaces*, registreren ze dat het onderscheid tussen imaginaire en materiële ruimtes problematisch is, en dat pluriforme groepen niet-statale actoren met verschillende belangen aan de hand van diverse strategieën vorm geven aan de ruimte. Ze signaleren eveneens dat ideeën over de ruimte niet alleen vanuit instituties in samenlevingen doordringen maar ook van onderop ontstaan, en relativeren het belang van institutionele processen, die ze inbedden in een breder scala aan praktijken van allerlei actoren die even doorslaggevend zijn bij de productie van ruimte. Deze ontwikkelingen en inzichten problematiseren de kritiek op territorium als concept met negentiende-eeuwse connotaties, omdat ze laten zien dat het concept ook in een moderne context veel diffuser is dan die kritiek onderkent. Ze tonen namelijk aan dat de relatie tussen een concept en de praktijk waar het naar verwijst nooit statisch zijn, maar altijd in beweging.³⁵ Vanaf de negentiende eeuw is die relatie ook steeds in beweging geweest: de eenentwintigste-eeuwse context is sterk veranderd, en mondiaal lopen territoriale praktijken uiteen. Liever dan het concept te vermijden, wil deze studie dus de historische handelingen onderzoeken die mensen, macht en ruimte aan elkaar relateren, om zo tot een beter begrip te komen van territorium als concept en praktijk. De focus van dit onderzoek ligt daarom bewust op actoren als stedelingen, handelaren, ambachtslieden en lokale gemeenschappen, om te kunnen analyseren welke (officiële en onofficiële) strategieën en media zij inzetten om de ruimte

³⁵ Om die reden ziet Elden territorium liever als een proces dan als een product. Hij ziet territorium echter niet als het centrale concept in historisch onderzoek dat politieke theorie relateert aan plaats. Het doel van zijn werk is eerder te onderzoeken hoe praktijken die macht aan plaats verbinden een concept van territorium voortbrengen, en wat dat dan behelst. Dit is dus iets anders dan postuleren dat territorium voor elke historische periode een relevante of zelfs maar betekenisvolle categorie is, Elden, 'How should we do', p. 15-18.

waarin zij zich bewogen vorm en betekenis te geven, en hoe zij zich verhielden tot actoren die meer vanuit het centrum van de macht opereerden, zoals de hertogen.

Begrippen en kaders

Dit onderzoek kent een aantal centrale begrippen, die in de discussie in de volgende hoofdstukken steeds zullen terugkeren. Aangezien de studie van territorium altijd gelaagd is en in een premoderne context bovendien soms controversieel, is een korte reflectie op de meest voorkomende begrippen in deze studie hier op zijn plaats. Een eerste begrip is dat van ruimte zelf. Deze studie gebruikt ruimte in de Levebvriaanse betekenis van het woord. De term verwijst daarom nooit naar ruimte als gegeven of plaats van handeling, maar altijd naar het product van de handelingen van mensen. Zij structuren de ruimte door hun handelingen en geven die betekenis, niet alleen in wisselwerking met elkaar, maar ook met het materiële landschap zelf. De uitkomst berust op processen die voor een deel te sturen zijn, maar voor een deel ook op processen die niet te sturen zijn, zoals fysiologische ontwikkelingen in het landschap, veranderende economische, juridische en politieke verhoudingen in een gebied, enzovoort. Ruimte is dus niet alleen een product van bewust gestuurde processen, maar ook een ‘vluchtig’ product van interacties van mensen met elkaar en het materiële landschap.³⁶

Hetzelfde geldt voor het begrip territorium. Territorium is hier evenmin een gegeven, maar eerder de lens waardoor specifieke ruimtelijke praktijken worden bestudeerd, namelijk praktijken die ruimte relateren aan mensen en macht. Hiervoor staat mensen een scala aan verschillende technologieën en strategieën ter beschikking, variërend van technieken om land te meten, af te bakenen en in kaart te brengen, tot administratie als instrument van bestuur of botweg militaire agressie. Territorium is dus niet de uitkomst van ‘territoriale’ praktijken, maar wordt eerder gebruikt om praktijken die mensen, macht en plaats aan elkaar verbinden, te analyseren vanuit verschillende dimensies: politieke, economische, juridische, wettelijke, strategische en culturele.³⁷ De hypothese is dan dat verschillende politieke groepen en individuele inwoners van het hertogdom zulke praktijken aan elkaar relateerden, op verschillende schaal. Het doel is om achter de dynamiek van die relaties en praktijken te komen. Daarom zal de term territorium zelf met omzichtigheid gebruikt worden – om te vermijden het paard achter de wagen te spannen en territorium a priori te veronderstellen. De bedoeling is eerder de relaties tussen mensen, macht en plaats, vanuit die

³⁶ Boeckler, e.a., ‘Regimes of territorialization’, p. 6-7.

³⁷ Elden, *The Birth of Territory*, p. 16-17.

interactie tussen mensen met elkaar en met het landschap, vanuit die verschillende dimensies te onderzoeken.

Centraal in het onderzoek staat het hertogdom Brabant. Ook dit is in een middeleeuwse context een problematisch begrip. Het hertogdom was een heterogene ruimte, die bestond uit een wirwar van verschillende jurisdicties, steden, heerlijkheden, kerkelijke gebieden, bossen, wateren, en is als zodanig in zichzelf te zichzelf te beschouwen als een samengestelde staat. Het was echter geen lappendeken: ruimte was te diffuus en verschillende structuren liepen te veel door elkaar heen om te kunnen spreken van ruimtelijke puzzelstukjes die in elkaar pasten. Bovendien was het hertogdom geen tweedimensionale, maar een gelaagde ruimte. Het was eveneens een waardigheid, een verzameling rechten, titels en bezittingen die maar in beperkte mate ruimtelijk gedefinieerd waren, maar die verenigd werden door de persoon van de hertog, zoals André Uyttebrouck observeerde.³⁸ Deze definitie is nog steeds van toepassing en een goed vertrekpunt voor onderzoek naar de manier waarop groepen Brabanders het hertogdom vormgaven door hun interacties en onderhandelingen. Vanaf 1430 werd dit samengestelde hertogdom bovendien geïncorporeerd in de bezittingen van de Bourgondische hertogen, vaak betiteld als de Bourgondische samengestelde staat, wat impact had op de relaties tussen Brabant en andere Bourgondische vorstendommen. De definitie van Brabant als hertogdom is dus enigszins fluïde en altijd voorlopig: het is niet iets vaststaands, en berust voor een deel op uiteenlopende ideeën van groepen met uiteenlopende belangen. Definities kunnen het nooit helemaal vangen; ze werken eerder als een uitgangspunt om een hypothese te onderzoeken, namelijk dat een vorstendom een entiteit is waar verschillende groepen belang bij hebben, die het door hun interacties op verschillende manieren vormgeven.

‘Brabanders’, ten slotte, zijn in deze studie uiteenlopende actoren, van vorsten, edellieden en stedelijke elites, tot ambachtslieden, handelaren, vissers, reizigers en inwoners van steden, dorpen en grensgebieden. In de politieke besluitvorming van het hertogdom waren vanouds de meest zichtbare spelers de hertogen, en de vertegenwoordigers van de adel, de steden en de geestelijkheid. Zij hadden verschillende belangen, en uiteenlopende ideeën over wat het hertogdom zou moeten zijn. In de veertiende en vijftiende eeuw bestond er tussen deze groepen een dynamisch machts-evenwicht. Niet een groep had voortdurend de overhand, maar de balans wisselde tussen hen, waarbij die niet voor langere tijd verschoof ten gunste van een van die groepen in het bijzonder.³⁹ De rol van de hertogen veranderde in deze twee eeuwen fundamenteel. Terwijl ze zichzelf aan het begin van de veertiende eeuw nog graag beschouwden als vorsten die zelfstandig

³⁸ Uyttebrouck, *Gouvernement du duché* I, p. 21.

³⁹ Van Uytven, ‘Vorst, adel en steden’, p. 94.

beslissingen konden nemen over de toekomst van het hertogdom, en vooral met betrekking tot het splitsen of delen van het land, werd hun rol in de loop van die eeuw steeds meer publiek. In navolging van filosofen en rechtsgeleerden gingen de Brabantse stedelijke elites de hertogstitel steeds meer beschouwen als een op zichzelf bestaande functie, en minder als een waardigheid die door overerving werd doorgegeven. De vorst moest dientengevolge steeds meer rekening houden met het dienen van het publieke belang.⁴⁰

Ook de opname van Brabant in de Bourgondische samengestelde staat vanaf 1430 betekende een grote verandering voor de rol van de vorst. De Bourgondische hertogen waren machtiger en rijker dan hun Brabantse voorgangers, maar opereerden ook in een groter politiek speelveld. Dit veranderde hun relatie tot de Brabantse elites. Die verenigden zich steeds sterker in een politiek overlegorgaan dat als de Staten van Brabant aangeduid wordt. Dit overleg bestond uit onregelmatige vergaderingen tussen vertegenwoordigers van de belangrijkste politieke groepen, steden, adel en geestelijkheid, die in frequentie en belang toenamen. Gedurende de tweede helft van de veertiende en een groot deel van de vijftiende eeuw domineerden de grote steden deze vergaderingen, met name Leuven en Brussel, gevolgd door Antwerpen en Den Bosch. Zeker op momenten dat de hertogen zwak stonden, hadden de Staten grote invloed op de interne en externe politiek in het hertogdom.⁴¹

Ook gaat de aandacht uit naar ‘gewone’ mensen. Onderzoekers wijzen er immers op dat onderzoek naar de constructie van territoria niet alleen gericht moet zijn op centrale actoren, of territoria moet zien als de uitkomst van een drijvende kracht. Juist ook non-elites gaven de ruimte door hun interacties vorm in de praktijk van alledag, misschien niet altijd met een specifiek doel, maar wel vanuit hun eigen concrete belang. Daarom is het belangrijk ook te onderzoeken hoe de deels overlappende groepen van stedelingen, handelaren, inwoners van heerlijkheden en grensgebieden de werkelijkheid beleefden en vormgaven. Alleen op deze manier krijgen we een beeld van de interacties waardoor mensen de ruimte structureerden.

De gekozen periode beslaat de late dertiende tot en met de vijftiende eeuw. Dit heeft een aantal redenen. Om te beginnen nam het gebruik van schriftelijke administratie toe in de veertiende eeuw. Ambtenaren legden ruimte in verschillende mate van nauwkeurigheid vast in hun administratie, door middel van lijsten en het maken van ruimtelijke indelingen in rekeningen. In de vijftiende eeuw kreeg – vooral fiscale – administratie een belangrijke rol bij ruimtelijke definities van het hertogdom. Onderdanen realiseerden zich dat wie de macht had om de ruimte te definiëren, een

⁴⁰ Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 104-106; Stein e.a., ‘Whose community’, p. 156.

⁴¹ Uytendaele, *Gouvernement du duché* I, deel 3, hoofdstuk 2 en 3; Vrancken, *Blijde Inkomsten, passim*.

belangrijk machtsmiddel in handen had voor potentieel centralistisch bestuur. Daarom onderhandelden ze met de centrale autoriteiten over de mate van detail waarin zij het hertogdom mochten vastleggen, en over de doeleinden waarvoor deze kennis mocht worden ingezet.

Daarnaast biedt de gekozen periode de mogelijkheid de overgang van de pre-Bourgondische naar de Bourgondische periode te bestuderen. Die ging gepaard met een professionalisering van de administratie: in 1404 richtte hertog Antoon de Rekenkamer op, die bevolkt werd door gespecialiseerde ambtenaren die er strenge administratieve routines op nahielden. In eerste instantie ging de administratieve vernieuwing vergezeld van klachten van administratoren over de nieuwe Bourgondische, ‘zware stijl’ van administreren, maar de nieuwe procedures vonden langzamerhand wel degelijk doorgang. Voor Filips de Goede (r. 1430-1467) was de fiscale administratie een belangrijk instrument om een goed overzicht van het territorium te krijgen; al was die natuurlijk zelf ook instrumenteel in de productie daarvan. De Staten debatteerden met elkaar en met de hertog over wie een dergelijk overzicht mocht produceren, en over de manier waarop het hertogdom gedefinieerd werd in politieke, ruimtelijke en economische zin.

De overgang naar de Bourgondische periode is om nog een reden interessant, namelijk voor een analyse van territoriale conflicten over bijvoorbeeld grenzen tussen en jurisdictie over vorstendommen die nu formeel onder het gezag van dezelfde vorst vielen. Het ligt voor de hand dat de Bourgondische integratie impact had op de dynamiek van zulke conflicten en de manier waarop die geregeld werden – mede omdat er nieuwe centrale instituties werden opgericht. De vraag is daarom welke gevolgen die integratie in een Bourgondische samengestelde staat had voor (conflicten over) de constructie van juridische, fiscale, economische, culturele en politieke ruimtes. Dit biedt de mogelijkheid te onderzoeken op welke manieren schaalvergroting, of de opname van gebieden in een groter (territoriaal) verband invloed hebben op de manier waarop mensen ruimte structureren en machtsrelaties definiëren.

Historische context

Het hertogdom Brabant in de late middeleeuwen vormt voor dit onderzoek een uitgelezen testcase. Niet alleen waren individuele personen bezig met het vormen van de ruimte om hen heen, maar ook roerden verschillende politieke groepen zich in het bestuur van het hertogdom, in een poging hun ideeën over wat het land zou moeten zijn gestalte te geven. De veertiende en het begin van de vijftiende eeuw werden in Brabant gekenmerkt door politieke crises, waardoor de integriteit van het hertogdom onder druk kwam te staan. De meeste vorstelijke successies in deze periode verliepen problematisch, en zorgden voor bestuurlijke crises in het hertogdom. Dit begon al na de

dood van hertog Jan II (r. 1294-1312). Omdat zijn opvolger, Jan III (r. 1312-1355), minderjarig was, werd het bestuur van het hertogdom overgedragen aan een regentschapsraad, die echter in de acht jaar die volgden door de steden zou worden overschaduwd. Zij namen in die periode de belangrijke politieke beslissingen voor hun rekening.⁴²

In 1355 was de situatie nog complexer. Jan III overleed vrij plotseling, en zijn drie zonen waren in de voorgaande jaren allemaal overleden. Zijn dochter, Johanna (r. 1355-1406), had twee zussen, getrouwd met de graaf van Vlaanderen en de hertog van Gelre. Brabant raakte verwickeld in een successieoorlog, waarbij de Vlaamse graaf Lodewijk van Male, en hertog Reinoud III van Gelre aanspraken maakten op delen van het hertogdom. De uitkomst was allerminst zeker; in het heetst van de strijd openden de belangrijkste Brabantse steden Leuven en Brussel de poorten voor de Vlaamse graaf. Slechts met grote moeite kon Johanna's echtgenoot, Wenceslas van Bohemen (r. 1355-1383), de steden weer voor zich winnen. Het hertogdom Brabant kwam echter niet ongeschonden uit de strijd: als gevolg van de successieoorlog werden Antwerpen en Turnhout voor een halve eeuw van het hertogdom afgesplitst, en Mechelen raakte verloren aan Vlaanderen. Wenceslas was een vrij krachtdadig hertog maar overleed in 1383, waarna Johanna, oud en kinderloos, steeds meer de grip op het bestuur van het hertogdom kwijtraakte. Bourgondische spionnen noteerden rond 1395 dat ze was overgeleverd aan de grillen van enkele hofdames, en dat haar belangrijkste ambtenaren mannen van niets waren (*gens de nulle valeur*).⁴³

In 1404 kwam het bestuur van het hertogdom in handen van Antoon van Bourgondië (r. 1404/6-1415), kleinzoon van Johanna's zus Margaretha, gravin van Vlaanderen, die in 1406 de hertogstitel verwierf. Ondertussen aasden de Roomskoningen op het hertogdom. Vooral Sigismund (r. 1410-1437) vreesde de toenemende Bourgondische – in zijn ogen Franse – invloed in de Duitse landen, en voerde een verbeterde strijd tegen de Bourgondiërs. Hij betoogde dat het hertogdom niet door vrouwen geërfd kon worden, en dat het daarom aan hem moest terugvallen, als de rechtmatige leenheer.⁴⁴ Van zijn aanspraken kwam echter weinig terecht, zelfs toen Antoon in 1415 stierf op het slagveld van Azincourt, en een minderjarige troonopvolger achterliet, Jan IV (r. 1415-1427). Wederom nam een regentschapsraad het bestuur van het hertogdom over, en ook de jaren van Jan IV als meerderjarig vorst vormden een turbulente periode. Door zijn huwelijk met Jacoba van Beieren had hij te maken met spanningen binnen en buiten het hertogdom, zodat hij in 1422 het Nieuw Regiment moest toestaan, dat de Staten van Brabant grotere macht gaf. Na zijn dood nam

⁴² Van Uytven, 'Edele Brabant', p. 103-106.

⁴³ Stein, 'Vreemde vorsten', p. 162; Uyttebrouck en Graffart, 'Quelques documents', p. 98.

⁴⁴ Stein, *Politiek en historiografie*, p. 180-182; Uyttebrouck, *Gouvernement du duché I*, p. 13.

zijn broer Filips van Sint-Pol (r. 1427-1430) de hertogstitel over, maar ook hij stierf jong. In 1430 kozen de Staten van Brabant uit niet minder dan tien pretendentes de Bourgondische hertog Filips de Goede als nieuwe hertog. De keuze voor Filips werd ingegeven door een verlangen naar politieke (en daarom economische) stabiliteit, maar kwam ook tegen een prijs. De Brabantse politieke elites hadden nu te maken met een machtig, rijk en krachtadig vorst, die bovendien zijn aandacht moest verdelen over vele verschillende vorstendommen.⁴⁵

De keuze voor Filips was echter bijna een onvermijdelijkheid, zoals Robert Stein heeft aangetoond. Tegen het einde van de jaren 1420 verkeerde het hertogdom in financiële problemen. Steeds dreigde desintegratie door problematische successies. Bovendien hadden de Brabantse hertogen door voortdurend geldgebrek een groot deel van het vorstelijk domein versplinterd. Wanneer zij in geldnood verkeerden, verpandden of vervreemden zij delen van het domein. Op korte termijn leverde dit geld op, maar op de lange termijn ondergroef dit de basis van de hertogelijke financiën; het tastte immers de structurele vorstelijke inkomstenbronnen aan. De gevolgen van deze politiek werden door de onderdanen aan den lijve ondervonden. Wanneer de vorstelijke schulden opliepen, konden handelaren in het buitenland worden gearresteerd, wat de handel serieus belemmerde. Bovendien wisten de onderdanen dat zij uiteindelijk voor de vorstelijke schulden zouden opdraaien, in de vorm van meer frequente belastingen (*beden*). Wanneer mogelijk probeerden zij daarom vervreemde domeinen terug te kopen, en de vorstelijke financiën te herstellen. In de loop der tijd kreeg het vorstelijk domein hierdoor een meer publiek karakter. Terwijl de hertogen het graag zagen als hun patrimonium dat ze naar believen konden versplinteren, zagen hun onderdanen het eerder als een publiek goed, een erfkapitaal dat de vorst onverminderd diende door te geven aan zijn opvolger. Aangezien het de onderdanen waren die borg stonden voor vorstelijke schulden, konden de vorsten niet zomaar met het domein doen wat ze wilden.⁴⁶

De dreigende desintegratie van het hertogdom zorgde er ook voor dat onderdanen de noodzaak voelden zich te verenigen. Ze deden dat in verschillende stedenbonden maar in de loop van de veertiende eeuw ook steeds vaker in vergaderingen van de Staten van Brabant. Hun vergaderingen namen in frequentie en belang toe.⁴⁷ Vooral de machtspositie van de steden werd groter, in het bijzonder die van de steden Leuven, Brussel, Antwerpen en Den Bosch. Als groep benadrukten de

⁴⁵ Vrancken, *Blijde inkomsten*, p. 333-334.

⁴⁶ Stein, *De hertog en zijn staten*, hoofdstuk 4; Lighthart, *Vorst aan de grond*, p. 222-223.

⁴⁷ Voor de Statenvergaderingen, onderwerpen en frequentie van hun vergaderingen, zie Uyttebrouck, *Gouvernement du duché* II, Annexe V; voor het machtsevenwicht tussen vorst, adel en steden, zie Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', *passim*.

Staten de eenheid en ondeelbaarheid van het land als publieke aangelegenheid tegenover de hertogen. Op momenten van groot politiek gewicht, zoals vorstelijke successies of wanneer de Staten hun hertogen met incidentele belastingen steunden, dwongen onderdanen beloften van hun hertogen af dat die het land niet verder zouden versplinteren en vervreemde delen zouden terugkopen.⁴⁸ In de vijftiende eeuw consolideerde de macht van Leuven, Brussel en Antwerpen in de politiek van het hertogdom, al kregen zij tegenwicht van andere steden en edele facties.⁴⁹

De keuze voor Filips de Goede als hertog van Brabant leidde tot een nieuwe machtsbalans in het hertogdom. Onderworpen aan het gezag van een machtige en rijke hertog, moesten Brabanders nieuwe middelen inzetten om hun ideeën over het land over het voetlicht te brengen. Niet alleen kon de hertog een belastinghervorming bewerkstelligen waardoor hij meer inzicht in de reële economische verhoudingen in het hertogdom kreeg.⁵⁰ Ook moesten Brabanders nu hun eigenheid en zelfstandigheid (instituten en privileges) zien te bewaken, en zich inspannen hun belangen zichtbaar te maken binnen het grotere statenverband dat de Bourgondische hertogen regeerden. Kronieken die het illustere verleden en karakter van Brabant benadrukten, geadresseerd aan de vorst, namen een vlucht.⁵¹

Brabanders waren in deze eeuwen intensief bezig met het geven van vorm en betekenis aan het hertogdom als politieke ruimte. Vanaf de veertiende eeuw vonden veel conflicten plaats over jurisdicties en grenzen, zowel tussen heren, steden en inwoners van het hertogdom, als tussen Brabanders en hun burens in Vlaanderen, Holland, Gelre en Luik.⁵² Vanaf het einde van de dertiende tot het einde van de vijftiende eeuw waren Brabanders en Vlamingen verwickeld in een strijd over de Schelde als grens tussen beide vorstendommen. In het noorden van het hertogdom voerden lokale gemeenschappen gedurende een groot deel van de veertiende eeuw strijd over de grens tussen Brabant en Holland. Daarnaast sleepte zich in de veertiende en vijftiende eeuw een langlopend conflict voort tussen Mechelen en Antwerpen over de stapelrechten op vis, zout en haver. Deze steden wisselden gedurende de onderzochte periode geregeld van overheer: Antwerpen maakte tussen 1357 en 1406 deel uit van het graafschap Vlaanderen; Mechelen stond

⁴⁸ Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 105-106; zie ook de klachtenlijst die de Staten van Brabant aan Antoon presenteerden in 1407, Stein, 'Vergeten crisis', p. 429-433, en een conflict tussen Jan IV en Leuven met een aantal Brabantse baanrotsen in 1420, Vrancken, *Blijde Inkomsten*, p. 230-321.

⁴⁹ Spanningen tussen steden en adel, en de tanende invloed van Den Bosch, worden duidelijk zichtbaar tijdens de regering van Jan IV, *ibid.*, p. 250-253.

⁵⁰ Zie hoofdstuk 4.

⁵¹ Stein, 'Regional chronicles', p. 23.

⁵² Zie hoofdstuk 2 en 3.

eerst onder Luiks, later onder Vlaams gezag. Het conflict mondde uit in het Grootstedenproces dat in 1432 aanving, waarin ook Brussel zich mengde. Sommige partijen hoopten misschien dat de Bourgondische hertog – als nieuwe heer van al deze gewesten – een uitkomst in het conflict kon bewerkstelligen, maar de middelen voor de hertog om de situatie op een arbitraire manier op te lossen waren beperkt.⁵³

Daarnaast vonden er grote transformaties plaats op het vlak van de administratie. De veertiende eeuw is de eeuw waarin domeinrentmeesters en gerechtelijke ambtenaren zoals schouten en meiers voor het eerst systematisch de Brabantse ruimte begonnen vast te leggen in hun rekeningen. In 1404 installeerde hertog Antoon bovendien de Rekenkamer in Brussel, wat gepaard ging met de invoering van strengere administratieve procedures en controles.⁵⁴ Deze transformaties hadden impact op de manier waarop ruimte in de hertogelijke administratie gerepresenteerd werd. Hetzelfde geldt voor ontwikkelingen in de fiscale administratie. Gedurende de veertiende en de eerste decennia van de vijftiende eeuw werden veel experimenten ondernomen om de belastingverdeling te hervormen. Onderdanen vreesden dat hervormingen zouden leiden tot een grotere fiscale last, en dat de hertogen een al te gedetailleerde belastingadministratie konden inzetten als een machtig instrument voor meer centralistisch bestuur. In de experimenten met een nieuwe belastingverdeling waren onderhandelingen over de graad van inzicht die de hertogelijke administratie mocht verzamelen in de financiële situatie van individuen en gemeenschappen cruciaal.⁵⁵ Dat belastingen een machtig instrument waren voor meer centralistisch bestuur ligt voor de hand; minder bekend is dat ook onderdanen hun belangen hadden, en welke (al dan niet onjuiste) ideeën over de ruimte (inzicht in economische verhoudingen) daaraan ten grondslag lagen. Op termijn zou de fiscale administratie voor de hertogen een belangrijk regeringsinstrument worden, maar dit was geen lineaire ontwikkeling.

Bronnen

Voor het uitdragen van ideeën en het in de praktijk structureren van de ruimte stonden Brabanders verschillende media ter beschikking. Ze konden in rechtszaken hun getuigenissen over de ruimte afleggen, hun stempel drukken op de manier waarop ruimte in de administratie werd gedefinieerd,

⁵³ Zie voor een overzichtsartikel De Laet, ‘Mechelen versus Antwerpen’; en verder hoofdstuk 1.

⁵⁴ Uyttebrouck, *Gouvernement du duché* I, p. 402. Zie verder hoofdstuk 4.

⁵⁵ Zie hoofdstuk 4, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché*, p. 530-535, Moureaux-Van Neck ‘Aide brabançonne’ en ‘Aspect’, Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, liv-lx, en de hoofdstukken over de afzonderlijke (haardstede)tellingen (vanaf hoofdstuk III).

ideeën over het hertogdom over het voetlicht brengen in kronieken en hun beeld van de ruimte letterlijk in kaart brengen. Elk van deze bronnen heeft zijn eigen interpretatieproblemen, maar ook zijn eigen mogelijkheden bij het doen van historisch onderzoek naar representaties van ruimte.

Een eerste groep bronnen die de basis vormen voor deze studie zijn juridische procesdossiers. Deze bestaan steeds uit verschillende stukken, van uitspraken gedaan door arbitragecommissies, tot overeenkomsten vastgelegd in charters, pleidooien, memo's, schriftelijke correspondentie, en vooral veel getuigenverslagen. Sommige dossiers zijn maar fragmentarisch overgeleverd, wat het onmogelijk maakt om het hele verloop van een proces te reconstrueren. Daarnaast geven getuigenverslagen niet altijd een betrouwbaar beeld van de daadwerkelijke juridische situatie. In de meeste gevallen waren getuigen mannen van middelbare leeftijd of ouder, die bewijs aanleverden voor een stelling op basis van hun herinnering. Zij waren vaak bevooroordeeld omdat ze belang hadden bij de uitkomst van het proces. Maar ook wanneer ze te goeder trouw getuigden, was hun geheugen feilbaar, en correspondeerden verschillende herinneringen niet altijd met elkaar. Dit leverde vaak een diffuus beeld op van de daadwerkelijke juridische situatie, die in veel gevallen niet op te lossen was.⁵⁶ Verder is de vraag hoe arbitragecommissies en conflicterende partijen deze schriftelijke overgeleverde getuigenverslagen in processen gebruikten. Het horen van fysieke getuigen bleef tot in de vijftiende eeuw belangrijk, en bij nieuwe conflicten over eenzelfde casus greep men niet altijd terug op bestaande procesdossiers. Ten slotte maakt een uitspraak alleen, hoe definitief die ook is geformuleerd, zelf niet duidelijk of de twist daadwerkelijk beslecht was, of dat die niet lang na het proces weer oplaaide. De constructie van territorium vond, net als die van jurisdictie, voor een groot deel plaats in de hoofden van mensen, en in hun interacties.⁵⁷

Desondanks bieden procesdossiers een schat aan informatie voor het onderzoek naar percepties en constructies van ruimte, omdat ze de ideeën van gewone mensen over die ruimte over het voetlicht brengen, evenals de argumenten waarop zij die baseerden. Zo maken ze duidelijk dat begrippen als 'grens' en 'jurisdictie' voor tijdgenoten al ambigu waren, en dat tijdgenoten die ambiguïteit soms moedwillig inzetten om hun gelijk te halen.⁵⁸ Bovendien maken deze bronnen het

⁵⁶ Bijvoorbeeld in de twist over de Schelde, zie het bronnenmateriaal van Prims, 'De rechten van Brabant', geanalyseerd in hoofdstuk 1.3.

⁵⁷ Vgl. Johnson, 'The Tree and The Rod', p. 45.

⁵⁸ Zo probeerden in Brabant steden hun interpretatie van jurisdictie op te dringen aan heren in hun achterland, heren en steden hun rechtsmacht uit te breiden ten koste van het woudgerecht, en individuen in grensstreken hun interpretatie van de werkelijkheid gestalte te geven. Meer over deze strategieën in hoofdstuk 2 en 3. Zie voor een bespreking van zulke strategieën en de verhouding tot wetgeving in een Engelse context Johnson, *Law in Common*, vooral hoofdstuk 5, id., 'The Tree and the Rod', en id., 'Medieval law and materiality'.

mogelijk het rechtsproces zelf te analyseren als middel om de ruimte te structureren: door het voeren van een rechtszaak inventariseerden conflicterende partijen niet alleen ideeën over ruimte, maar ze gebruikten een proces ook als platform om hun belangen na te streven. Hun handelen in de rechtszaal stond echter in directe verbinding met de manier waarop zij de ruimte structureerden in de praktijk van alledag.

Met deze benadering sluit dit onderzoek aan bij de sociale studie van rechtsprocessen, in de traditie van Natalie Zemon Davis, of recenter Tom Johnson en Daniel Lord Smail.⁵⁹ Smail's onderzoek naar de belangen van gebruikers van het recht bij het deelnemen aan een rechtsproces is vooral relevant, omdat ook in deze studie de vraag steeds is waarom bepaalde partijen rechtszaken over ruimte aangingen, en welke belangen en doelen ze daarbij probeerden te verwezenlijken. Ook hier zijn handelingen van mensen binnen de rechtszaal niet los te zien van hun acties buiten de rechtszaal: constructies van ruimte vonden immers niet alleen plaats in juridische processen, maar vooral ook door het handelen van mensen in de praktijk.

In die zin baseert deze studie zich ook op recente inzichten in studies naar conflictbemiddeling. Justyna Wubs-Mrozewicz heeft betoogd dat een te grote focus op de uitkomst van conflicten belangrijke dynamieken binnen die conflicten over het hoofd ziet. In geschillen stonden betrokkenen diverse strategieën ter beschikking om hun belangen na te streven, van het voorkomen van conflict, tot provocatie om veranderingen te bewerkstelligen, het handhaven van de status quo, (de-)escalatie en, inderdaad, het vinden van een oplossing. Het bewerkstelligen van een definitieve uitspraak in een geschil was niet altijd de meest doelmatige strategie voor betrokkenen om hun doelen te bereiken.⁶⁰ De vraag is hier daarom niet alleen wat de belangen van rechtszaken waren voor de deelnemers aan een rechtszaak, maar ook voor instanties die verantwoordelijkheid droegen voor het bewaren van vrede tussen conflicterende partijen en het beschermen van hun privileges. Zowel voor de strijdende partijen als bemiddelaars in een conflict konden rechtsprocessen een belangrijk platform voor bemiddeling zijn, zelfs wanneer die niet tot een definitieve uitspraak leidden.

Ten slotte zijn procesdossiers waardevolle bronnen omdat een aantal conflicten speelde gedurende een langere periode – in het geval van het stapelconflict meer dan twee eeuwen. Analyse van deze

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Davis, *Fiction in The Archives*. Veel historici hebben het recht bestudeerd als een sociaal fenomeen, aangezien de gebeurtenissen in de rechtszaal niet los van het 'echte' leven plaatsvonden maar daar een integraal deel van uitmaakten, zie bijvoorbeeld Johnson, *Law in Common*, p. 5-8, McSheffrey, *Marriage, Sex, and Civic Culture*, p. 11-13 en Smail, *Consumption of Justice*, p. 10-25.

⁶⁰ Wubs-Mrozewicz, 'Conflict management', p. 102.

conflicten werpt daarom licht op hun ontwikkeling, de doorwerking van genomen beslissingen en veranderende percepties van de ruimte. Zo is het mogelijk de administratieve (officiële) werkelijkheid af te zetten tegen de geleefde werkelijkheid van inwoners van een gebied. Daarbij is het van grote meerwaarde dat niet alleen ambtenaren en politieke elites aan het woord kwamen. Ook inwoners van gebieden, vissers, ambachtslieden, schippers, gerechtsdienaren en administratoren gaven hun visie, net als – zij het indirect – buitenlandse handelaren en doortrekkende reizigers. Zo levert de analyse van procesdossiers een rijkgeschakeerd beeld op van de percepties van ruimte van zoveel mogelijk actoren, over een langere tijdsspanne.

Het onderzoeken van de representatie van ruimte in domein- en juridische administratie biedt andere mogelijkheden. Deze analyse is gebaseerd op een tweede groep bronnen: de rekeningen van de Brabantse lokale juridische en domeinambtenaren, en die van de ontvanger-generaal. Deze ambtenaar was vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw belast met het centraliseren van alle hertogelijke inkomsten.⁶¹ Vanaf 1363 zijn deze rekeningen bijna zonder hiaat overgeleverd tot het einde van de te onderzoeken periode. De middeleeuwse administratie verschilt wezenlijk van de moderne. Stein tekende al aan dat inheemse dynastieën in de Lage Landen er nooit in slaagden een meer dan basale administratie op touw te zetten.⁶² Erik Aerts heeft de eigenaardigheden van de Brabantse administratie uitgebreid beschreven.⁶³ Ambtenaren stonden in een persoonlijke schuldverhouding tot de hertog. Ze stonden met hun eigen middelen in voor eventueel misgelopen inkomsten. Het primaire doel van de rekeningen was te laten zien dat de ambtenaar zijn werk op een integere manier had gedaan. Vanaf de oprichting van de Rekenkamer in 1404 door hertog Antoon werd de administratie meer geprofessionaliseerd. Hiertegen bestond grote weerstand, zo blijkt uit klachten van ambtenaren.⁶⁴ Zij waren gewend dat administratie een kwestie van goed vertrouwen was, en verzetten zich tegen het vertrouwen op schrift voor administratie, en de consequenties voor aansprakelijkheid die dat met zich meebracht.

De structuur van deze rekeningen is vaak niet territoriaal maar thematisch bepaald en er zijn veel historische anomalieën. Domeinambtenaren en gerechtsdienaren hadden hun eigen systeem van administreren – in de veertiende eeuw op persoonlijk niveau, in de vijftiende eerder per sfeer en ‘district’ van administratie. Sommigen representeerden de ruimte enigszins systematisch, terwijl anderen geen ruimtelijke indeling maakten (op plaats of district) en niet noteerden welke verwachte

⁶¹ Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 194; Aerts, ‘Ontvangerij-generaal’.

⁶² Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 93-94.

⁶³ Zie bijvoorbeeld Aerts, ‘Inhoud I’, ‘Inhoud II’, ‘Rekenkamer’.

⁶⁴ Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 206-207.

inkomsten niet waren geïnd. Een optie is om over een langere periode informatie uit verschillende rekeningen samen te voegen, om zo te reconstrueren wat de ruimtelijke samenstelling van domeinen en juridische districten was, en eventueel welke inkomsten zij genereerden. Voor de tweede helft van de veertiende eeuw is dit gedaan door Jaap Ligthart, Eddie van Cauwenbergh, Mina Martens en Charles Kerremans.⁶⁵ Het maken van een dergelijke reconstructie is niet de voor dit onderzoek gekozen benadering. Hier is het doel te onderzoeken op welke manier ruimte in de afzonderlijke rekeningen een structurerende rol speelt, om zo inzicht te krijgen in de veranderende rol van administratie als instrument om ruimte te representeren.

Voor de fiscale administratie gelden vergelijkbare observaties. Gedurende de vijftiende eeuw werden algemene belastingen geheven in de vorm van beden, incidentele subsidies die de Staten aan de hertogen verleenden. Lange tijd had dit incidentele karakter zijn weerslag op de administratie van beden. Tot en met de regering van Filips de Goede (1430-1467) werden administratieve procedures steeds opnieuw uitgevonden. Dit maakt het moeilijk om grip te krijgen op de bedeadministratie.⁶⁶ Zeker wanneer het een grote som betrof (zoals in 1374) werden inkomsten vaak nog tot jaren later geboekt. Dit gebeurde niet altijd in aparte bederekeningen, maar de notitie van inkomsten werd vaak uitgesmeerd over andere rekeningen in de hertogelijke administratie, vooral die van de algemeen ontvanger. Hierdoor is het voor veel jaren ondoenlijk een compleet beeld te krijgen van welke belastinginkomsten er precies binnenkwamen.

In de bederekeningen zelf noteerden administratoren eerst in een hoofdstuk 'ontvangst' alle verwachte inkomsten. Eventuele tekorten boekten ze in het hoofdstuk uitgaven, onder het kopje *fauten*. Die schreven ze soms vele termijnen achter elkaar door. Dit maakt het zeer moeilijk om vast te stellen welke dorpen, steden en kerkelijke instellingen uiteindelijk hun volledige bijdragen voldeden, en welke niet. Bederekeningen maken het wel mogelijk te onderzoeken op welke schaal het territorium werd geadmistreerd, en wat de fiscale verhoudingen waren tussen verschillende gemeenschappen. Terwijl in de veertiende-eeuwse bederepartitie de procentuele bijdragen van alle plaatsen en instellingen waren versteend, werd de verdeling tijdens de regering van Filips de Goede geüpdatet naar een systeem dat de sociaal-economische verhoudingen binnen het hertogdom beter weerspiegelden.⁶⁷ De Staten onderhandelden intensief over deze hervorming met de hertog. Ze

⁶⁵ Voor een reconstructie van de Brabantse domeininkomsten, zie Ligthart, *Vorst aan de grond*, en daarvoor Van Cauwenbergh, *Vorstelijk domein*. Voor reconstructies van de domaniale en juridische districten en hun administratie, zie respectievelijk Martens, *Administration du domaine ducal* en Kerremans, *Étude sur les circonscriptions*.

⁶⁶ Moureaux-Van Neck, 'Aides', p. 79-80.

⁶⁷ Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, hoofdstuk 4 ; Oostindiër en Stapel, 'Demographic shifts', p. 151-162.

besteedden daarbij aandacht aan kwesties van schaal, de toepassing van kennis en de controle daarop. Omdat verslagen van Statenvergaderingen maar zelden zijn bewaard, moet de inhoud van de deliberaties van de Staten vaak worden afgeleid uit brieven, klachtenlijsten en stadsrekeningen waarin de kosten van stedelijke gedeputeerden vermeld staan, soms met het doel van hun reis en het onderwerp van de vergadering.⁶⁸ Wel maken de overgeleverde bronnen het mogelijk te analyseren wat de effecten van de verschillende belastingverdelingen waren om te onderzoeken welke bezwaren bepaalde groepen hadden voor bepaalde verdelingen, en op welke ideeën over de ruimte die gebaseerd waren. Zo is het mogelijk de administratieve productie van territorium te analyseren als een politiek proces.

Een derde groep bronnen vormen ‘literaire’ bronnen, veelal kronieken of kortere werken. Hierin zijn percepties op territorium te vinden van politieke elites. Zoals gezien hebben veel onderzoekers er al op gewezen dat kroniekschrijvers vanaf begin vijftiende eeuw steeds meer interesse toonden voor de oorsprong en samenstelling van hun land.⁶⁹ Het land werd een steeds belangrijker bindende factor onder een gemeenschappelijke politieke (of nationale) identiteit.⁷⁰ Ook deze kronieken zijn overgeleverd over een lange tijdsspanne, van het einde van de dertiende tot einde van de vijftiende eeuw. De sociaal-politieke achtergrond van hun auteurs, en van opdrachtgevers en publiek, kleuren de toonzetting en presentatie van informatie in deze kronieken. Vaak waren auteurs ambtenaren die door de wol geveerd waren in de stedelijke of vorstelijke administratie en die goed wisten waarover ze het hadden. Sommigen, zoals de schrijver van de *Voortzetting van de Brabantsche Yeesten*, hadden toegang tot informanten uit de kring rond de hertog, met grote kennis van de Brabantse oorkondenschat en diplomatie.⁷¹ De belangrijkste werken die aan bod komen, zijn de kroniek van Jan van Heelu, de *Brabantsche Yeesten* van Jan van Boendale, de *Cornike* van Hennen van Merchtenen, de *Voortzetting van de Brabantsche Yeesten* door een anonieme auteur, en eveneens anonieme *Alder Excellenste Cronike van Brabant*.

Voor een beter begrip van het belang van deze werken voor de perceptie van territorium volgt hier een korte schets van de kronieken die in deze studie aan de orde komen. Jan van Heelu voltooide zijn kroniek van bijna 9.000 verzen rond 1294. Zijn thema is de expansieve politiek van hertog Jan I, met als climax de door hem gewonnen slag bij Woeringen in 1288.⁷² De geografie van Van

⁶⁸ Zie bijvoorbeeld de reconstructies in Vrancken, *Blijde Inkomsten*, hoofdstuk 3, en Stein, ‘Vergeten crisis’.

⁶⁹ Stein, ‘Historiografie en literatuur’, p. 136, id., *Politiek en historiografie*, p. 264-267.

⁷⁰ Avonds, *Brabant, land en instellingen*, p. 45-46.

⁷¹ Zie Houthuys, *Middeleeuws kladwerk*, p. 37-39 voor een voorlopige bespreking van de manier waarop de schrijver het oorkondemateriaal bewerkt. Zie verder hoofdstuk 3.

⁷² Het werk van Avonds en Janssens kan als een goede introductie dienen, zie Avonds en Janssens, *Politiek en literatuur*.

Heelu's kroniek is strategisch en expansief: Brabant is een land dat uitgebreid moet worden. Rivieren zijn belangrijk als plaatsen van begrenzing, maar ook van contact en liminale ervaringen. Van Heelu besprak eveneens de rechten en plichten die voor een vorst gepaard gingen bij het verwerven van land. Jan van Boendale schreef zijn *Brabantsche Yeeften* tussen 1316 en 1351. Als Antwerpse stadsklerk was hij goed op de hoogte van de Brabantse politiek. Veel gebeurtenissen die hij beschreef, vonden tijdens zijn leven plaats. Hij schreef niet vanuit een zuiver stedelijk perspectief, maar hertogelijke en stedelijke belangen vielen in zijn visie samen.⁷³ Hij reflecteerde op het verwerven en het verlies van gebieden, de manier waarop hertogelijke macht over ruimte was gedefinieerd, en de manier waarop het hertogdom in al zijn heterogeniteit toch een integraal geheel vormde. Hennen van Merchtenen voltooide zijn *Cornike van Brabant* in 1415. Van Merchtenen had een lange staat van dienst als hertogelijk ambtenaar.⁷⁴ Aan het eind van zijn kroniek nam hij een lofzang op Brabant op, een acrostichon op Brabancia. Zijn kroniek is de eerste waarin het land een even belangrijke basis is als de dynastie onder het idee van een Brabantse politieke identiteit.⁷⁵

De *Voortzetting van de Brabantsche Yeeften* werd door een anonieme auteur geschreven tussen 1432 en 1441, dus na de incorporatie van Brabant in de Bourgondische samengestelde staat.⁷⁶ Belangrijke informanten waren Petrus de Thymo en Edmond de Dwynter, respectievelijk Brussels stadspensionaris en hertogelijk secretaris.⁷⁷ Het werk legde grote interesse aan de dag voor de rechten die Brabant zou hebben op gebiedsdelen die verloren waren gegaan, en op interne conflicten over de juridische samenstelling van het hertogdom: de verhouding tussen steden, heerlijkheden en hun inbedding in de administratieve ambtsgebieden van Brabant. De *Alder Excellenste Cronike van Brabant*, tenslotte, kende eveneens anonieme auteur, en werd gepubliceerd in 1498.⁷⁸ De kroniek legde grote nadruk op de (Karolingische) oorsprong en geschiedenis van het hertogdom Brabant, en de link met oude eerbiedwaardige titels als hertog van Nederlotharingen.

Al deze werken reflecteren op de heterogene juridisch-politieke samenstelling van het hertogdom, en geven verschillende visies op wat het hertogdom betekende voor verschillende politieke elites, vorsten en buitenlandse pretendenten. Ze laten eveneens zien hoe tijdgenoten hun eigen (lokale) belang relateerden aan het grotere, bovenlokale geheel. Dit maakt deze kronieken tot uiterst geschikte bronnen, omdat ze een veelvoud aan verschillende perspectieven laten zien. Ze tonen

⁷³ Stein, 'Antithese', p. 196-197 geeft genuanceerdere visie dan Van Gerven, 'Nationaal gevoel'.

⁷⁴ Van Anrooij, 'Literaire ambities', p. 297.

⁷⁵ Van Anrooij, 'Hennen van Merchtenen', *passim*; Stein, *Politiek en historiografie*, p. 272.

⁷⁶ De auteur is hoogstwaarschijnlijk zanger Wein van Cotthem, Houthuys, *Middeleeuws kladwerk*, p. 50.

⁷⁷ Voor een overzicht over de levens van beide informanten, zie Stein, *Politiek en historiografie*, Hoofdstuk V en VI.

⁷⁸ Tigelaaar, *Brabants historie*, p. 11.

reflecties op de praktische alledaagse constructie van territorium, de manier waarop tijdgenoten betekenis gaven aan territorium, en hoe zij over de constructie en betekenis van het territorium onderhandelden.

Een belangrijke vraag bij het analyseren van schriftelijke bronnen is steeds, wat bij het vormgeven van ruimte de rol is van het schrift ten opzichte van het collectief geheugen en de dagelijkse praktijk. In rechtszaken over grenzen en jurisdicties, bijvoorbeeld, verzamelden Brabanders in de veertiende en vijftiende eeuw steeds grotere hoeveelheden schriftelijke bewijsstukken om hun claims te onderbouwen, en werden getuigenissen veelvuldig vastgelegd in procesdossiers.⁷⁹ Toch bood dit geen enkele garantie dat conflicten over ruimte ook daadwerkelijk werden beslecht. De stapelkwestie tussen Antwerpen en Mechelen is exemplarisch: honderden getuigenverslagen werden verzameld in een vuistdik dossier, maar na een decennium van juridisch getouwtrek werd een definitieve uitspraak uitgesteld en het conflict duurde voort tot in de zestiende eeuw. Uiteindelijk moesten partijen de ruimtelijke werkelijkheid door hun dagelijkse handelen bestendigen. Interpreteerden zij die werkelijkheid verschillend, dan kon een conflict weer van voren af aan beginnen.⁸⁰ Deze conflicten bieden daarom wel een uitstekende gelegenheid om te onderzoeken op welke manieren mensen van verschillende maatschappelijke statuur de ruimte structureerden, en op basis van welke ideeën.

Bij het analyseren van representaties van ruimte in administratie speelt in dit onderzoek een vergelijkbare dynamiek. Wanneer functionarissen ruimte niet systematisch vastlegden in hun rekeningen, betekende dit niet zonder meer dat ze geen overzicht over de ruimte hadden; het kon ook betekenen dat de rol van het schrift als drager van ruimtelijke kennis een andere was ten opzichte van administratief handelen in de praktijk, of kennis in het geheugen van de individuele administrator. Het in kaart brengen van de verschuiving tussen de rol van deze dragers van ruimtelijke kennis (geschreven documentatie, en andere vormen van kennisdragers en -overdracht zoals het (collectieve) geheugen en handelingen in de dagelijkse praktijk) is een rode draad in dit proefschrift.

Centrale begrippen in dit onderzoek zijn de termen collectief en schriftelijk (of institutioneel) geheugen. In deze studie wordt het collectieve geheugen beschouwd als een proces van voortdurende reconstructie van het verleden door verschillende groepen mensen. Het collectieve geheugen was daarom niet eenvormig, maar berustte op uiteenlopende ideeën die groepen

⁷⁹ Die schriftelijke bewijsstukken konden bovendien zeer oud of zelfs vervalst zijn, zie hoofdstuk 2.4.

⁸⁰ Zie over de manieren waarop mensen de ruimte construeerden door schrift, ideeën en ruimtelijke praktijken Johnson, *Law in Common*, id., 'The Tree and The Rod', en id., 'Medieval law and materiality', en Wood, *Memory of The People*.

gedeeltelijk baseerden op hun ervaringen in het heden. Herinnering vond op verschillende manieren plaats: mensen droegen ideeën over het verleden mondeling aan elkaar over, legden ze vast in schrift, en markeerden ze in de ruimte door ze in praktijk te brengen.⁸¹ Hoewel ideeën in de collectieve herinnering dus allerminst eenduidig waren, deden inwoners van Brabant bij de constructie van ruimte vaak een beroep op feiten die ze als algemeen bekend veronderstelden (*gemeine fames*). Met het schriftelijke of institutionele geheugen worden in deze studie gegevens bedoeld die tijdgenoten vastlegden in charters of andere juridische documenten, om een rechtshandeling te bekrachtigen. Ze gebruikten zulke documenten als bewijsvoering in conflicten over ruimte.⁸² De termen collectief en schriftelijk geheugen zijn daarom geen categorieën die elkaar wederzijds uitsluiten maar ze overlappen ten dele. Het onderscheid wordt in deze studie alleen gehandhaafd om te kunnen onderzoeken wat de rol was van officiële schriftelijke documentatie bij de constructie van ruimte.

Opbouw van deze studie

De volgende hoofdstukken beargumenteren vanuit verschillende invalshoeken dat inwoners van Brabant het hertogdom beslissend vormgaven van onderop, door middel van uiteenlopende officiële en onofficiële strategieën. Daartoe analyseren ze de manieren waarop verschillende actoren over de ruimte onderhandelden, en wat hun argumentaties en onderliggende ideeën daarbij waren. Het eerste hoofdstuk betoogt dat zowel hertogen als kroniekschrijvers rivieren gebruikten om het hertogdom op een dynamische manier te definiëren. Aan de hand van de *Rijkroniek* van Jan van Heelu, de *Brabantsche Yeesten* van Jan van Boendale en twee anonieme werken, de *Voortzetting van de Brabantsche Yeesten* en de *Alder Excellenste Cronike van Brabant*, onderzoekt het eerst op welke manieren Brabanders het hertogdom definieerden als een ruimte tussen voornamelijk de Rijn en de Schelde. Deze definitie van het hertogdom maakte het voor kroniekschrijvers mogelijk te wijzen op de continuïteit met het roemvolle hertogdom Nederlothingen, een idee dat ook vorsten graag aangrepen in onderhandelingen over de juridische status van Brabant en later de Bourgondische landen binnen het Heilige Roomse Rijk. Vervolgens beargumenteert het hoofdstuk dat Brabanders

⁸¹ Andy Wood onderstreept de relatie tussen het collectieve of sociale geheugen en de belangen van lokale groepen, die zijn sterkste uitdrukking vond in het gewoonterecht. Zie zijn heldere discussie in Wood, *Memory of the People*, p. 8-22.

⁸² De klassieke studie over de ontwikkeling van een 'geletterde mentaliteit' in de late middeleeuwen en een toenemend vertrouwen in het schrift is nog steeds Clanchy, *From Memory to Written Record*. In zijn kielzog is veel onderzoek verricht naar oraliteit en verschriftelijking in de middeleeuwen. Veel daarvan is gepubliceerd in de zich nog steeds uitbreidende serie Utrecht Studies in Medieval Literacy, onder redactie van Marco Mostert.

rivieren als juridische en economische ruimtes construeerden en dat ze hun ideeën niet alleen baseerden op officiële afspraken, maar ook op hun herinnering, en het handelen in de praktijk van alledag. De analyse van rechtszaken over de Schelde, de Gete en de Zenne toont aan dat Brabanders bij zulke conflicten zowel strategieën binnen als buiten de rechtszaal inzetten om hun visie op de ruimte werkelijkheid te laten worden. In zulke conflicten hadden arbitrerende instanties echter niet altijd als doel om de ruimtelijke ambiguïteit op te heffen maar eerder om de rechten van conflicterende partijen en de onderlinge vrede te beschermen. Zo introduceert het eerste hoofdstuk een aantal theses, methoden en bronnen, die in de volgende hoofdstukken worden uitgewerkt.

Het tweede hoofdstuk verdedigt de stelling dat Brabanders grenzen gebruikten als belangrijke technologieën om de ruimte te structureren, maar dat die altijd voorlopig waren. Omdat grenzen niet altijd in het landschap zichtbaar waren, hadden ze verschillende betekenissen voor verschillende groepen. Grenzen waren ook veranderlijk vanwege de variërende terminologie van grenspunten en door verschuivende natuurlijke en politieke verhoudingen. De definitie van grenzen berustte voor een groot deel op het handelen van mensen in de praktijk van alledag, waardoor grenzen ambigu waren. Inwoners van grensgebieden raakten gemakkelijk met elkaar in conflict. Dit hoofdstuk verkent eerst welke betekenissen Brabanders toekenden aan de grenzen van het hertogdom, waar ze meestal naar verwezen met de uitdrukking ‘de palen van Brabant’. Vervolgens onderzoekt het hoe Brabanders grenzen gebruikten bij het structureren van (juridische) ruimtes in de praktijk van alledag, bijvoorbeeld bij de definitie van stedelijke vrijheden en heerlijkheden. De tweede helft van het hoofdstuk onderzoekt de manier waarop Brabanders grenzen definieerden, aan de hand van welke grensmarkeerders ze dat deden, en welke procedures en technologieën ze daarvoor gebruikten. Vervolgens bestudeert het de manier waarop tijdgenoten grenzen vastlegden en communiceerden, door rituelen, praktijken en in schrift, wie toegang had tot kennis over grenzen, en hoe betrokkenen die kennis gebruikten in geval van conflict. Ten slotte analyseert het hoofdstuk een grensconflict tussen Brabant en Holland, om te onderzoeken voor welke groepen grenzen relevant waren, en wat de betekenis van specifieke grenzen was over een langere periode.

Het derde hoofdstuk beargumenteert dat Brabanders het hertogdom construeerden als een samengestelde ruimte en dat ze dit niet als problematisch beschouwden, maar juist als wat het hertogdom definieerde. Kroniekschrijvers als Jan van Boendale en de auteurs van de *Voortzetting* en de *Alder Excellenste Cronike* reflecteerden op het hertogdom als een samengestelde ruimte. Zij schreven over het verlies van gebiedsdelen als Mechelen en het Land van Heusden en betoogden waarom die in hun ogen toch bij Brabant hoorden. Ze reconstrueerden de Brabantse rechten op die gebieden op basis van historische aanspraken en tastbare juridische documentatie. Ze

becommentarieerden het verloop van juridische processen en hadden oog voor de onderliggende argumentatie. Het hoofdstuk stelt eveneens dat een stad als Antwerpen probeerde een homogene jurisdictie in haar achterland te construeren om zo de machtsrelaties met de heren van Breda en Bergen op Zoom en de hoofdsteden Leuven en Brussel opnieuw vorm te geven. De casus vormt een serie conflicten die Antwerpen in de vijftiende eeuw met deze heren en steden uitvocht over de juridische betekenis van het ‘markgraafschap Antwerpen’. Concreet draaide het dispuut om de vraag of jurisdictie ruimtelijk gedefinieerd kon worden en wat de verhouding tussen verschillende soorten administratieve ruimtes was. De Scheldestad zette een breed scala aan officiële en minder officiële tactieken in, waaronder het uitoefenen van militaire druk en het intimideren van tegenstanders. In haar argumentatie maakte de stad bewust gebruik van ambigue ruimtelijke definities van jurisdictie die ze juist probeerde te bestrijden.

Het vierde en laatste hoofdstuk betoogt dat ambtenaren in de traditionele sferen van administratie – de juridische en domeinadministratie – niet als doel hadden om een uitputtend ruimtelijk overzicht van het hertogdom te geven. Tot aan de oprichting van de Rekenkamer in 1404 ordenden zij hun rekeningen niet primair op een ruimtelijke manier, en zagen ze de productie van een nauwgezette administratie niet als een belangrijk doel. In de vijftiende eeuw maakte de administratie een professionalisering door, en gebruikten administratoren vaker ruimtelijke indelingen in hun rekeningen. Dit vergrootte hun inzicht en bevorderde de constructie van Brabant als een administratieve ruimte. In de fiscale sfeer waren Brabanders meer gericht op het in kaart brengen van het hertogdom. Onderdanen onderhandelden met vorsten over het beeld dat de centrale administratie mocht produceren, en waartoe dat mocht worden ingezet. Hierdoor droeg een meer gedetailleerde administratie niet direct bij aan staatsvorming, al versterkte het wel de integratie van het hertogdom als een politieke ruimte. Als gevolg van de introductie van haardstellingen als basis voor belastingverdeling door Filips de Goede veranderde de administratieve mentaliteit van Brabanders. Aan het einde van Filips’ regering wantrouwden zij een gedetailleerde administratie niet langer maar zagen zij in dat die een eerlijker belastingverdeling tot gevolg zou hebben. Net als de constructie van Brabant als een juridische ruimte was het vormgeven van het hertogdom als een administratieve ruimte een proces waarin actoren met verschillende belangen claims en tegenclaims deden en was de uitkomst steeds een tijdelijke balans.

Het doel van dit proefschrift is zo om inzicht te krijgen in de dynamiek van de manier waarop mensen in de veertiende en vijftiende eeuw hun relatie tot macht en ruimte vormgaven. Daarbij beoogt het expliciet de dialoog aan te gaan met onderzoek naar de constructie en perceptie van territorium in moderne, geglobaliseerde contexten. De studie van de relatie tussen mensen, macht en ruimte vindt ook vandaag plaats op verschillende niveaus binnen, buiten en los van de staat.

Mensen onderhandelen over de constructie van ruimte en macht in officiële en minder officiële processen en gebruiken daarbij een breed scala aan strategieën en media. Het aangaan van de dialoog met zulk onderzoek verrijkt niet alleen de studie van territorium in een middeleeuwse context. Het opent ook nieuwe perspectieven voor de studie van territoria in een moderne context, als een dynamisch concept met vele verschijningsvormen, even divers als de mensen die hun relatie tot macht en ruimte construeren.